

יחסים מסוכנים: על סוציולוגיה ורציונליות

גיליון נושא זה עוסק ברציונליות האינסטרומנטלית כאידיאולוגיה חברתית, תוך כדי ניסוח יחסיה המורכבים עם תופעות כמו תיעוש, לאומיות, עבודה, מוסר, תרבות ומשפחה. אחת הטענות המרכזיות בגיליון היא שאידיאולוגיה זו – בלבדשה הביורוקרטי, הניהולי, הכלכלי, המשפטי והפרופסיונלי – ממלאת את החלל הציבורי, ותוך כך מצמצמת את מרחב הנושאים אשר עומדים לדין על מצעה של החברה המוסרית-תרבותית-פוליטית. מן המאמרים הפרושים לפניכם מתברר באופן פרדוקסלי, כי ככל שהאידיאולוגיה של הרציונליות נעשית אימפריאליסטית וטוטאלית יותר, היא גם הופכת חומקנית יותר כאובייקט של ידע ודעת.

דוגמה כמעט קלאסית למיסוד אידיאולוגיה רציונלית בפרקטיקה היומיומית היא הארגון הביורוקרטי. רציונליות בהקשר של הביורוקרטיה פירושה ציות לסמכות במקום אנרכיה, התנהגות על-פי כללים ולא על-פי צורך קפריזי, ומכוונות למטרות שנקבעות מראש. הצידוק התיאורטי לביורוקרטיה הוא, שהיא מפקחת על בזבז המשאבים, מבטלת את האקראיות, מקטינה את השרירותיות ומפחיתה את אי-הוודאות. היגיון זה גורס כי מקורה של הרציונליות אינו בטבע של המשתתפים בהוויה הארגונית, אלא בלוגיקה של המבנה הביורוקרטי, בחלוקת העבודה שבו, ביוכרון הארגוני, בתכנון, באופי הטרנסצנדנטי של הפרוצדורות ובניהול המקצועי שלהן. הביורוקרטיה המופעלת על-ידי מומחים הכפופים ללוגיקה – סטטיסטית, כלכלית, משפטית או מדעית – מתיימרת להיות רציונלית ושואפת להיות מנותקת מפוליטיקה ומאידיאולוגיה. אידיאולוגיה רציונלית-ביורוקרטית זו גורסת, למשל, שעל קציני הצבא להיות נקיים מאינטרס פוליטי, וששרי ממשלה אינם אמורים להתערב בעבודה מקצוענית. הניהול הביורוקרטי-הרציונלי נתפס כמתוכנן, כנטול פניות וכאוניברסלי. כמעט כל המאמרים בגיליון מבקרים עמדה זו, והביקורת מגיעה לשיאה בפרקים המתורגמים מספרו של זיגמונד באומן, שם מיוחסת "הצלחתו" של מנגנון ההשמדה לשכלול האידיאולוגיה הרציונלית-אינסטרומנטלית של הארגון הביורוקרטי המודרני.

ברצוני להצביע כאן על שלוש פרובלמטיקות, לא בלתי-ללויות, המתייחסות לרציונליות כאידיאולוגיה בתחום הארגון והניהול (לפירוט נוסף ראו, שנהב 1995). הגיליון דן בפרובלמטיקות אלה, אם כי גם בהקשרים אחרים, ולא רק בתחומי ארגון וניהול. ראשית, הרציונליות של הניהול מופיעה כחזות הכל, כרלוונטית לכל דבר, כעובדה כמעט בלתי-ניתנת לערעור של החיים החברתיים. עמדה זו בעייתית בכך שהיא מכפיפה נושאים כמו פוליטיקה, תרבות או מוסר, ללוגיקה ולשפה של הרציונליות האינסטרומנטלית והביורוקרטית. אסביר נקודה זו באנלוגיה לעולם המשפט. כאשר נשיא בית-המשפט העליון גורס ש"הכל שפיט", זוכה האקטיביזם השיפוטי שלו לביקורת רבה. כיצד ניתן להכריע בשאלות מוסריות כמו הצדק של המלחמה או הצדק של המאבק

• ברצוני להודות לדליה אלעזר, לאבי קורדובה, לאדריאנה קמפ ולארכסנדרה קלב על הערותיהם המועילות.

האידיאולוגי באמצעות כלים משפטיים גרידא? המקטרגים אינם רק דתיים-חרדים הרואים בביקורתם חלק ממלחמת תרבות. רבים מהם הינם ליברלים חילוניים הדואגים דווקא לעתידה של הדמוקרטיה. הם חוששים מפני הפרת האיזון בין הרשויות ומפני ריאקציה קונסרבטיבית לאימפריאליזם השיפוטי. לעומת זאת, לעמדה ש"הכל בר-ניהול" – בניגוד לעולם המשפטי – אין כמעט מחסומים, ואין דיון על גבולותיה. אנו שומעים על ניהול של מערכות פוליטיות, של מאבקים אידיאולוגיים, וגם של חיינו הפרטיים. יועצים מסתובבים ומוכרים שיטות ניהול וכלים לבקרה של איכות ארגונית לבתי-ספר, לבנקים, לצבא, לבתי-כנסת, לבתי-חולים ולאגודות לטיפול בילד. החדירה של לוגיקה אינסטרומנטלית זו אל כל תחומי החיים היא עמוקה ואימפריאליסטית. בכל זאת יש מעטים, אם בכלל, הקמים לזעק את זעקתה של הדמוקרטיה, כפי שמתקוממים רבים נגד האימפריאליזם המשפטי.

שנית, כוחה של האידיאולוגיה הרציונלית נגזר מתוך כינון של דיכטומיות בעייתיות המבוססות על החלוקה הליברלית בין פוליטיקה לבין כלכלה, בין רגשי לבין תבוני, בין פריטיקולרי לבין אוניברסלי, או בין פרטי לבין ציבורי. כינונה של הרציונליות אפשרי רק מתוך הנגדתה לרגשי, לפריטיקולרי ולפוליטי. דיכטומיות אלו יוצרות תפיסות עולם מקוטעות, המביאות את הפועלים בשדה החברתי, כמו גם את הצופים בהם, לראות את הפעולה האנושית במנותק מן ההקשר הכולל, למרות שהקשר זה קיים, הלכה למעשה. כך ניתן למשל לקבל החלטות פוליטיות, אידיאולוגיות ומעמדיות – כמו פיחות המטבע, הפרטה של חברות, או משחק בשער הריבית – במסווה של שיח פרופסיונלי-כלכלי. ברוח זו אפשר להחדיר שיטות ניהול מתקדמות של בקרת איכות לרשות הצבא הישראלי בחברון כשהמתנחלים והפלסטינים המקומיים מוגדרים – בשפת הניהול "הנייטרלית" – כ"לקוחות" של הממשל הצבאי. השפה הביורוקרטית המחליפה "כיבוש" ב"ניהול" מנטרלת ומבטלת במקרים אלה אי-הסכמות, קונפליקטים ועולות.

שלישית, ככל שההתדרות ברציונליות מפתה, היא גם מסוכנת. הסכנה טמונה בכך שתפיסת העולם של כל אדם חושב עוצבה, במידה זו או אחרת, על-ידי אידיאולוגיה של רציונליות אינסטרומנטלית. באמצעות הכלים של אידיאולוגיה זו אנו מכירים את המציאות החברתית, ומפנימים אותה בתודעתנו. היא משמשת זרקור המאיר את הגבול (וגם יוצר אותו) בין "אמת" ל"שקר", בין "נכון" ל"לא נכון", בין "נורמלי" ל"אבנורמלי", בין "דאי" ל"עמום", בין "רצוי" ל"לא רצוי". במלים אחרות, עולם המושגים, מתודולוגיית החשיבה וכלי הניתוח שלנו "מוזהמים" במרכיביה של האידיאולוגיה שאותה באנו לחקור ולבקר. דוגמה למלכוד אפיסטמי כזה מביאה האנתרופולוגית הבריטית מרי דאגלס בביקורת שהיא עורכת על עבודתו של מומחה הניהול צ'סטר ברנרד:

הוא [צ'סטר ברנרד] משתמש במה שהאנתרופולוגים מכנים "קטגוריות הנחקרים". במלים אחרות, הוא מאמץ את הקטגוריות אשר נוצרו מן הצרכים של הנחקרים. מיונים אלה משבשים את יכולת התיאורטיזציה. הוא טוען את אשר הנחקרים טוענים... לעתים הוא כותב כאילו מטרתו העיקרית להפיץ את שהמנהלים רוצים להפיץ (Douglas 1992).

ברוח ביקורת זו מנסה הגיליון להצביע על המגבלות של מדעי החברה בחקר האידיאולוגיה של הרציונליות האינסטרומנטלית, תוך שימת דגש על האופן שבו משכפלים מדעים אלה את שלוש ההנחות הפרובלמטיות אשר עליהן הצבעתי לעיל.

דווקא משום שהסוציולוגיה היא בעלת תפקיד חשוב בביקורת החברה ובפיצוח המבנה האידיאולוגי שלה, ברצוני לפתוח את הגיליון בהדגמה כיצד מתמלכדת הדיסציפלינה הסוציולוגית עצמה בשכפול שלוש הנחות אלה תוך יצירת סימביוזה בינה לבין הרציונליות כמושא של מחקר וכאובייקט של דעת. במלים אחרות, אטען שהניסיון של הסוציולוגיה לעסוק בניתוח הרציונליות כאידיאולוגיה, דומה לנסיגונו של פון מינכהאוזן למשוך את עצמו בשערותיו מהברץ שבו שקע. באמצעות דיון זה אעלה על פני השטח כמה מן הסתירות והחריפות והמתחים הבלתי-פתורים, המעוגנים במבנה הסוציולוגיה כמדע של חברה.

1. על סוציולוגיה ועל רציונליות

מקס ובר היה הראשון מקרב הסוציולוגים שגיבש ניסוח חילוני שיטתי של רציונליות ושל רציונליזציה. בכתביו המתודולוגיים גרס כי ניתן להבנות טיפוסים אידיאליים של רציונליות לחקר מערכות חברתיות. במחקריו ההיסטוריים זיהה סוגים אחדים של רציונליות ובחן דפוסיים של רציונליזציה בתחומי חיים שונים כמו חוק, כלכלה, פוליטיקה, דת או מוסיקה. עם זאת, מורשתו המרשימה של ובר הותירה במחקר הסוציולוגי סתירות חריפות ובלתי-ניתנות לגישור, כמו אלו שבין האוניברסליות של הכלים המדעיים היוריסטיים לבין ייחודם של תהליכים היסטוריים; בין המכוונות והמודעות לפעולה רציונלית לבין תוצאותיה הבלתי-צפויות של הפעולה החברתית; בין הטיפוסים-האידיאליים הכמורקאנטיאניים לבין המשמעות הסובייקטיבית של פעולה אנושית; בין האיום הכבד שמקורו בפיתוח אמצעים של שליטה ומשמעת כנגד תרומתן לציביות ולסדר חברתי יעיל. סתירות אלו באות לידי ביטוי ממצה במטאפורת "כלוב הברזל". זהו "כלוב" אשר "נוצר" בתהליך היסטורי בלתי-הפיך, וסורגיו מייצגים התנהגות רציונלית ממוסדת שהם גם גבולות התודעה שלנו.

ובר הבין את הסתירות הבלתי-אפשריות של עמדותיו התיאורטיות והמתודולוגיות ואף הצהיר על כך (Weber [1921] 1968). הוא היה גם רפלקסיבי מספיק כדי להודות במגבלות הדיסציפלינה הסוציולוגית, אותה ראה כארטיפקט תרבותי-היסטורי ספציפי. הוא הציע לסוציולוגיה לסייג את אמונתה במערכות של רציונליות עד אשר תחקור אותן בהקשרן התרבותי-הייחודי. השעיה (bracketing) סוציולוגית זו – המקבילה במידה מסוימת ל"דוקציה הפנומנולוגית" אצל הוסרל – הוכנסה למתודולוגיה שלו כהנחה אפריורית של הסוציולוגיה כמדע. עם זאת, ובר לא ויתר על הסתירות החבויות בהנחה זו, והאמין, כנראה, שכוחה של הסוציולוגיה כמדע טמון בשמירה קפדנית על הדואליות ועל האמביוולנטיות שבבסיס עבודתו. הבנת מורכבותם של החיים החברתיים חייבה מבחינתו דרישות אפיסטמולוגיות.

מחשבתו הסוציולוגית המורכבת של ובר סיקרנה אינטלקטואלים רבים. למשל ההונגרי גיאורגה לוקאץ' – לא סוציולוג, אלא מבקר ספרות ופילוסוף – מבקר את המימד המתודולוגי בעבודתו של ובר. בספרו היסטוריה ותודעה מעמדית (Lukacs [1923] 1971) הוא מקצין את ההשעיה המתודולוגית של הרציונליות הפורמלית של ובר והופך אותה לביקורת תרבותית רדיקלית של ראיפקציה (החפצה). לטענתו, ההשעיה הסוציולוגית של הרציונליות של ובר אינה מושלמת, כיוון שאין היא כוללת השעיה של הסוציולוגיה עצמה. במובן הזה החברה המערבית המודרנית, ובתוך כך גם מדעי החברה, אינה יותר רציונלית מכפי שהיא טוטמיסטית. לכן מציע לוקאץ' לכלול בהשעיה המתודולוגית גם את הרציונליות של מדעי החברה עצמם. יש לראות ברציונליות זו היגיון תרבותי שעבר ראיפקציה ולא קטגוריה אפיסטמולוגית מותנית מראש.

מעטים הם ההוגים בסוציולוגיה אשר אימצו עמדה אינטלקטואלית כזאת. בעוד שלוקאץ' בחר בדרך הרפלקסיביות הביקורתית כלפי הרציונליות בתור ראיפקציה, רבים בסוציולוגיה האמריקנית וגם הישראלית גייסו את הרציונליות בצורתה הראיפקציונית כעמוד תווך של מורשתם הסוציולוגית. רציונליות זו לא היתה אמורה לשמש מושא לביקורת חברתית, אלא כלי לניתוח אנליטי או כלי להנדסה חברתית. אחת האסכולות המרכזיות של סוג כזה של סוציולוגיה מכונה "מודל הבחירה הרציונלית". זוהי אסכולה חזקה ודומיננטית המאחדת מדעני חברה רבים מהסוציולוגיה, מהכלכלה, מהחינוך, מהמדעינות הציבוריות, מהפסיכולוגיה וממדע המדינה. אחד ממייצגיה המובהקים ביותר של אסכולה זו בסוציולוגיה הוא גיימס קולמן, הנשיא לשעבר של האגודה הסוציולוגית האמריקנית (ASA), אשר נפטר לאחרונה. ברצוני להראות את הבעייתיות ואת הבלבול השוררים באסכולה זו של חקר הרציונליות ולהדגים כיצד מתהפכות בה היוצרות כך שאידיאולוגיה רציונלית הופכת ממושא המחקר ליד המכוונת שלו. בהמשך אראה שהנחות יסוד אלה אינן רק נחלתה של אסכולה זו, אלא משותפות לתחומי ידע נוספים בסוציולוגיה.

2. סוציולוגיה של תכנון חברתי

בנאום הנשיאות השנתי של האגודה הסוציולוגית האמריקנית, שהתקיים בפייטסבורג בשנת 1992, הציג ג'יימס קולמן את תמצית עמדתו לגבי "הרציונליות בסוציולוגיה". הוא טען כי החברה המודרנית עברה שינוי מחברה המבוססת על ארגון "פרימורדיאלי" ו"שבטי" לחברה דמוקרטית, תעשייתית ורציונלית, המיוסדת על ארגונים חברתיים. ארגונים אלה – בתי-ספר, מעבדות מחקר או מפעלים תעשייתיים – משתמשים בכללים לוגיים, בחוקים ובפקידים ממונים המאפשרים את פעילותם התקינה. בתוך הסכימה הזאת הגדיר קולמן את תפקידם הייחודי של הסוציולוגים כמהנדסים היוצקים תוכן רציונלי למבנים חברתיים. הטרנספורמציה של החברה המודרנית היא כה יסודית עד שההצדקה האולטימטיבית לקיומה של הסוציולוגיה כדיסציפלינה צריכה להתבסס על "תרומתה לתכנון דגם אופטימלי של ארגון החברתי המובנה של העתיד. הדבר מצריך, כמובן, תיאוריה חברתית – אבל תיאוריה חברתית המכוונת למטרה זו, ולא לתיעוד ולהמשגה של שינויים שהתרחשו בעבר" (Coleman 1993, 14). במלים אחרות, הסוציולוגיה אינה צריכה להסביר את ההתניות של העבר, אלא את ההנרסה של ההווה לאור חזון של עתיד רציונלי.

התיאוריה הרציונלית בעיני קולמן היא תיאוריה מועדפת משום שהחברה המודרנית עצמה מגלמת הלכה למעשה את עקרונות הרציונליות. יתרה מכך, בסופו של דבר ישוכלל הסדר החברתי עד כדי כך שהחזון הרציונלי יהיה המצב האולטימטיבי. קולמן הביע תקווה לפיתוח סוציולוגיה טכנוקרטית שתהיה מדע של תכנון חברתי וראה בסוציולוגים בעלי תפקידים של ממש בבירוקרטיה המוסרית של החברה. את חזונו יישם קולמן, בין השאר, בתחום החינוך. כשהבחין ב"התפוררות המהירה של המשפחה", האיץ בסוציולוגים להרחיב את גבולות שפתם המקצועית ולשאל מארכיטקטים ומכלכלנים מושגים כגון "דגם", "תכנון", "מקסימיזציה" ו"אופטימיזציה" על מנת לשכלל את מוסדות החינוך, את תכנון ואת מרכיביו. לדעתו, "אם חושבים ברצינות על מוסדות חינוכיים כמוסדות מוכנים, הרי הרעיון של תיכון (design) המוסד באופן שיגדיל ככל האפשר את ערכו של הילד בחברה הופך להיות יעד רצוי" (Coleman 1992, 11). מהי, אם כן, הביקורת על תפיסת "הסוציולוגיה של תכנון חברתי" כפי שחזה קולמן?

קולמן העלה על נס את טבעה האינסטרומנטלי של החברה. טכנולוגיית מחשבים, סטטיסטיקות של משאלי אוכלוסין, בתי-ספר ובירוקרטיות, נתפסים לשיטתו כהיבטים אורגניים של סדר חברתי שאין עליהם עוררין, ולא תוצרים מעשה ידי אדם שהתפתחו במהלך ההיסטוריה. במונחים אפיסטמולוגיים, הוא למעשה מציע להמשיג אובייקטים חברתיים, כמו גם אובייקטים טכניים, כנקיים מכל אינטרס אנרשי וכבעלי קיום עצמאי החיצוני לאדם המתבונן או החושב.

תפיסה זו של הסוציולוגיה כמדע של תכנון חברתי – המניחה שניתן להסביר את הידע האנושי כרציונלי וכאל-זמני מבלי להזדקק לפוליטיקה, לאידיאולוגיה ולהיסטוריה – החלה עם אוגוסט קונט הצרפתי. הפרויקט הפוליטיביסטי של קונט גובש במסורת של תכנון חברתי וכלכלי המבוססת על "שילוב של אנשי מדע באדמיניסטרציה של אינטרסים לאומיים". על-פי פרויקט זה כל דעת שאינה מסודרת בשיטתיות על-פי עקרונות המיון וההכללה של מדעי הטבע דינה לצאת מכלל הדיון במדעי החברה. הידע שייאסף על-ידי המומחים ויצטבר באופן הדרגתי יהווה את הכוח העיקרי להשגת רציונליות, שהוא המפתח לעתיד מתקדם ונאור. הרברט מרקוזה יצא בביקורת חריפה על קונט. הוא טען שאת ססמתו של קונט בדבר "תצפית במקום הרהורים" יש לקרוא כסממה אידיאולוגית שבין שורותיה מסתתר שימור הסדר הקיים. לדעת מרקוזה יש לפרוץ את הסדר הזה ולהטיל בו ספק. הוא סבר שהתודעה של מדעני חברה אינה אובייקטיבית אלא "פטישיסטית", משום שאובייקטים חברתיים אינם "עובדות". יש לראות אותם כיצירות אנושיות ולתת להם משמעות היסטוריות. הפוליטיביזם של קונט התבסס על שלילת השלילה של הספקנות, ולכן זוהי עמדה אנטי-ביקורתית בעליל. אולם ביקורת זו של מרקוזה ושל אחרים היתה שולית. הזרם המרכזי בסוציולוגיה גרס אחרת.

תפיסתו של קונט התקבלה באקדמיה האמריקנית כבר בשנות התשעים של המאה הקודמת על-ידי נשיאה הראשון של האגודה הסוציולוגית האמריקנית (ASA), לסטר ורד. הכרך השני של ספרו סוציולוגיה דינמית, הוקדש לחקר ה"סוציוקרטיה" (באנלוגיה ל"טכנוקרטיה") – יישום של חוקים

חברתיים לשם יצירת סדר וקדמה. הסוציוקרטיה היתה אמורה למלא את מקומה של הפוליטיקה כמנגנון של שליטה חברתית. היא נבעה מכינונה של ההגדרה המיתולוגית בין מדע לבין פוליטיקה או בין מומחיות לבין אינטרסים. סוציולוג אמריקני מרכזי אחר, אדוארד רוס, פרסם סדרה של מאמרים בכתב-העת האמריקני לסוציולוגיה (AJS) שבהם הציג את הסוציולוגיה כסוכן של "פיקוח חברתי". גרהם סמנר, סגן נשיא האגודה הסוציולוגית וחסיד נלהב של הרברט ספנסר ושל הדרוויניזם החברתי שלו, תפס את הסוציולוגיה כ"אמנות ניהול החברה". הבנת הסוציולוגיה כמדע של תכנון ושל ניהול חברתי ("סוציוקרטיה") ביטאה ארבע הנחות בסיסיות, שכאן המקום להציגן בקווים כלליים.

ראשית, הנחה על אודות הרציונליות. המושג "רציונליות" מוצג כאן במובנו האינסטרומנטלי-קונסטרוקטיבי. מקור "הרציונליות הקונסטרוקטיבית" – ביטוי שטבע הכלכלן האוסטרי פרדריק האייק – מצוי אצל הפילוסופים הרציונליסטים מן המאות ה-17 וה-18. הוגים אלה תרמו לשינוי שחל במשמעות המושג "תבונה" (reason) מיכולת להכיר באמת אונטולוגית ליכולת חשיבה דוקטיבית, המבוססת על הנחות מפורשות שאינן מוטלות בספק. ההשלכה המיידית של פילוסופיה זאת היא, שכל המוסדות השימשיים לאדם הם יצירה מכוונת של תבונה אנושית מודעת. התבונה הפכה במסורת זו ממהות למתודה. וכפי שארנסט קסירר אמר: תבונה "איננה עוד מהות של רעיונות מולדים...". היא הפכה ל"אופן רכישה" (Wilson 1957, 192). היתה זו תבונה אינטלקטואלית נפלאה שרק משכילי המאה ה-18 יכלו להמציא: עתיד החברה לא ניתן רק לחיזוי או לגילוי, אלא גם לשליטה ולפיקוח באמצעים נאורים. אפשר לפקח על מהלך ההיסטוריה באמצעות ניסוח של כללים משפטיים, של תכנון ביורוקרטיות נאורות, של פיתוח טכנולוגיה ושל שכלול טכנוקרטיה אנושית. הפילוסוף קרל פופר, למשל, סירב לאמץ תפיסה זו של רציונליות בעולם המדע בטענה שהיא תוביל להרס של הבחירה החופשית ולחיסול תחרות הוגנת בין רעיונות שונים, ואפילו לעריצות ולבערות. התבונה – שבמקורה קמה על סמכותו העריצה של המשטר הישן – היתה בדרכה ליהפך לסמכות עריצה כשלעצמה, לפי תפיסת ההנדסה החברתית והאנושית של "הרציונליות הקונסטרוקטיבית".

שנית, הנחה על אודות ההיסטוריה. מקס ובר לא ניסה להמשיג את המהלכים העתידיים של ההיסטוריה והשאיר אותה – בניגוד לעמדת המטריאליזם ההיסטורי של מרקס – פתוחה להתרחשויות. בגרסה הסוציוקרטית של קולמן ואחרים אין מקום להתניות היסטוריות לא משום שהשלימו עם עתיד אי-ודאי, אלא משום שניבאו את סופו. העבר אינו חשוב והעתיד הוא מכפלה איכותית וכמותית של ההווה. תיאוריית השלבים האוניברסליים של הגרסה הסוציוקרטית מנתבת את דרכה העתידית של ההיסטוריה וממוגת אותה בתוכניותיהם האנליטיות של הסוציולוגים. מאחר שהרציונליות היא השלב האבולוציוני האחרון, אפשר להניח בצד את הניתוחים האידיוגרפיים ולהמיר אותם בידע שמשמעותו נומולוגית. זאת ועוד, כשאין היסטוריה קונקרטית, אין גם אינדיבידואלים קונקרטים. במרכז הסדר החברתי החדש העמיד למשל קולמן שחקנים פיקטיביים: תאגידים בעלי ישות ביורוקרטית שאין אפשרות לצמצם אותם לאנשים קונקרטים. בעיניו ה"פרסונה פיקטה" ("persona ficta") היא ישות משפטית נטולת גוף, המתעלה מעל לקשרים פרטיקולריים ותורמת את חלקה להיווצרות חברה צפויה, טרנסצנדנטית ורציונלית. תיאוריית התפקידים בסוציולוגיה היא דוגמה טובה לתפיסת עולם כזו.

שלישית, הנחה על אודות הידע. בהצעה ליצור זהות מלאה בין הרציונליות בסוציולוגיה לבין הרציונליות של מושאי המחקר שלה, הסוציולוגיה הסוציוקרטית מטשטשת את ההבחנה בין "ייצוג" לבין "מעורבות", שהיא קריטית למדעי החברה הליברליים. בהגותו של ובר, רציונליזם ורציונליזציה מותנים בסוג הפועל, והוא מבחין בין המתבונן, החותר לארגון אינטלקטואלי של המציאות, לבין איש הפרקטיקה המממש את הסדר החברתי (Weber 1958, 293). הסוציולוגיה בגרסה הסוציוקרטית איחדה את ההיגיון של המתבונן עם הגיונו של מושא ההתבוננות. אולם שלא כמו במחשבה הפוסטמודרנית, אשר בה הגבול בין ההגיונות האלה מטושטש בשל סיבה אחרת לגמרי, בחרה הסוציולוגיה הסוציוקרטית להיכנס לתוך כלוב הברזל של הרציונליות, ובכך לאבד את יכולת הרפלקטיביות של הצופה מהצד.

רביעית ואחרונה, הנחה על אודות הכוח. הסוציולוגיה הסוציוקרטית לא מייצרת תפקיד

לקונפליקטים ולהבדלים אידיאולוגיים. ההיכרס של קבוצות חברתיות והאינטרסים של שחקנים שונים מפנים את מקומם לנייטרליות של מומחים ולדוגמיות של התבונה. הכוח הופך לסמוי כאשר הפוליטיקה של המומחים מוטוית על-ידי קטגוריות מקצועיות ארוזות למהדרין, וכשהשליטה הרציונלית הנכפית על הפרט מוצגת כמוזרה עם טבעו (הרציונלי) של הפרט עצמו. ככלות הכל, זוהי מהותה של בחירה רציונלית: טבע האדם נתפס כרציונלי.

הרעיון של הנדסה חברתית – אידיאולוגיה המשתמשת ברטוריקה של קדמה, של שוויון ושל שלטון המוכשרים ביותר (מריטוקרטיה) – הועלה פעמים רבות בעבר, למשל, ברעיון "המכונה החדשה" של הנרי גאנט או ברעיונות האדמיניסטרציה הפוליטית של הרברט הובר. הניסיון לראות בחברה ארטיפקט מכני ובכך לפטור אותה מסכסוכים ומקונפליקטים מתגלה כבעייתי במיוחד כאשר עושה זאת סוציולוג. אך, כאמור, קולמן אינו בודד במחנה הזה. שיח אקדמי שלם – הקרוי סוציולוגיה ארגונית – צמח על הקרקע של פרקטיקות ההנדסה בארצות-הברית במאה ה-19. היסטוריה קצרה של תחום זה עשויה להדגים כיצד עוסקים מהנדסים וסוציולוגים בתכנון חברה רציונלית. זוהי דוגמה לפרויקט סוציולוגי שאינו מסתייג מאובייקט המחקר שלו. ניתוח תהליכי הקאנוניזציה של עולם הידע בסוציולוגיה הארגונית יכול לשפוך אור נוסף על הדברים.

3. דוגמה מתחום אחד: רציונליות בסוציולוגיה הארגונית

בשנת 1880 עמדו מהנדסי מכונות, רובם חברי האגודה האמריקנית להנדסת מכונות (ASME), בראש תנועה כלל-תעשייתית, אשר שאפה להנהיג סטנדרטים אחידים ושיטתיים בסביבתם הטכנית. הם ניסו את כוחם בתקינה של ניסויים ושל כללי מדידה, של בריחים, של דוודים, ושל כל אובייקט טכני שעמו באו במגע יומיומי. נסיונות הסטנדרטיזציה והסיסטמטיזציה בתחום המכני הועתקו בקלות גם לנושאים ארגוניים וחברתיים. למשל, דקסטר קימבל, דיקן בית-הספר להנדסה באוניברסיטת קורנל ומאוחר יותר נשיא ה-ASME, הציע "להחיל את עקרונות הסטנדרטיזציה גם על המרכיב האנושי". הוא ביסס את טענתו על ההנחה כי ישויות אנושיות ובלתי-אנושיות הן תחליפיות, ולכן ניתן להפעיל על שתיהן מניפולציה הנדסית. באותה תקופה נאבקו מהנדסי המכונות לקבל לגיטימציה כמומחים בתכנון ארגונים. על בסיס אידיאולוגיה זו הם שאפו להגביר את מרכזיותם בתוך חברות תעשייתיות ולהרחיב את גבולות מיומנותם.

פרספקטיבה אידיאולוגית זאת התמסדה כזרם המרכזי בשיח על ארגונים בארצות-הברית במהלך העידן המכונה פרוגרסיבי (בשנים 1900–1917). אנשים כאלכסנדר צ'רץ', ג'ון דנלפ, הרינגטון אמרסון ואחרים – שכונו בפי היסטוריונים "מומחי מערכות" – יישמו שיטות של הנדסת מכונות בתכנון מבנים ארגוניים של תאגידים, בתכנון שיטות של ניהול חשבונות, בקביעת השכר, בבקורות הייצור והמלאי ובקביעת קריטריונים להעסקת עובדים. הם תכננו ארגונים כאילו היו אלה מערכות מכניות, וטענו כי ניתן לבער "בלבול", "חוסר תשומת-לב" ו"הזנחה" על-ידי השימוש בשיטות הנדסיות רציונליות. בכל אחת מן השיטות גרסו המומחים שהארגון מורכב מאובייקטים – אנושיים ולא אנושיים – ואת חוקיו ניתן לנסח באמצעות מדדים של חוזק חומרים, תרמודינמיקה או חוקי המכניקה.

הנסיונות להתייחס לארגונים כאל מערכות מכניות הגיעו לשיאם בהמצאה הגאונית המכונה "ניהול מדעי". התיאוריה של פרדריק טיילור וממשיכיו לגבי בירוקרטיה תעשייתית – ההרחבה והקודיפיקציה של ההנדסה המכנית – כללה ניסיון מפורש לרציונליזציה של התאגיד התעשייתי. הצעותיהם נשאו את הדגל של "פיסיקה חברתית", "מדע של ייצור", שהתיימר להיות "אובייקטיבי", "סיסטמטי" ו"רציונלי". בשנת 1912, בהמשך למאמצים אלה, הוגדר חקר הארגונים כתחום מדעי נפרד – "אחותה הקטנה של הסוציולוגיה כמדע של טבע האדם". ה"מדע" החדש הדגיש את ידו הקונסטרוקטיבית והגלויה לעין של פונקציית הניהול, וכן את האוניברסליות של האידיאלים שלו.

ברם, רציונליזציה זו של התאגיד עוררה מטבעה קונפליקטים. מהנדסים ומנהלים נתקלו באופוזיציה קשה מצד האיגודים המקצועיים ולמרבית הפלא גם בהתנגדות נחרצת מצד הקפיטליסטים. אלה האחרונים ראו בשיטות של ארגון ושל ניהול בירוקרטיה מיותרת, סרבול, גורם מפריע, ויותר מכל – קרדום לחפור בו בשירות המהנדסים. בנסיונות לשכנע את הקפיטליסטים בנחיצות השיטות

הרציונליות, החלו המהנדסים להשתמש ביחסי העבודה האלימים ששררו באותה תקופה בין עובדים לבין מעבידיהם. הפחד מפני תסיסת העובדים הממורמרים והכועסים היה משותף לבעלי הון, לפוליטיקאים ולציבור כולו, ואיים על עצם מהותה של המורשת האמריקנית הרפובליקנית: על הרכוש הפרטי, על המדינה, על הסדר הציבורי ועל השוק החופשי. מהנדסי המכונות המשיגו את אי-השקט התעשייתי במונחים טכניים, וטענו כי במערכת ארגונית, שהיא רציונלית ומכנית, ייהפך אי-השקט לבלתי-נחוץ. הם תפסו את הרציונליות שלהם כחסרת פניות או כחסרת דעות מעמדיות קדומות. וכפי שדנלפ, עורכו של כתב-עת הנדסי חשוב, הכריז בגאוה: "שביטות הן מחלה, ועל כן ניתן לרפאן". התרופה היתה טמונה אם כן בסטנדרטיזציה רציונלית של העבודה. על-פי רטוריקה הנדסית זאת, מערכת דמוית-מכונה תמיר כאוס בסדר, אי-בהירות בוודאות והתנהגות לא-רציונלית בהתנהגות רציונלית. רטוריקה זו מזערה את המשמעות של אי-השקט התעשייתי והפכה את הבסיס האידיאולוגי שלו לשולי, לבעיה הנדסית.

מערכת היחסים בין האלימות ביחסי-עבודה לבין הרציונליות של ארגונים היתה אם כן דיאלקטית. האלימות שימשה בידי המהנדסים להצדקת כינון של מערכות ארגוניות "רציונליות". במקביל, הפכה הדומיננטיות של הפרספקטיבה הרציונלית-מכנית את התסיסה התעשייתית לתופעה שאינה פוליטית ושאינה היסטורית. במלים אחרות, הרטוריקה הרציונלית מחקה את הביוגרפיה הפוליטית של פרויקט הרציונליות הארגונית. תחת זאת היא הדגישה אידיאולוגיה פרופסיונלית בעלת מחויבות עמוקה לסטנדרטים של הנדסה, לדוקטרינה המדעית ולדבקות באמונה כי החברה האמריקנית מתקרבת לעידן "קץ האידיאולוגיה". האפיסטמולוגיה והטרמינולוגיה הללו חדרו לשיח הארגוני ועיצבו את הקאנון העכשווי שלו, מבלי להתייחס לכוח ולאידאולוגיה כאל מרכיבים הכרחיים. בנקודה זאת התנתקה תיאוריית הארגונים האמריקנית מן המורשת הווריאנטית. היה זה כרטיס בכיוון אחד, תהליך שאין ממנו חזרה. היחס הדיאלקטי לרציונליות הוחלף בחוסר הבחנה בין הלוגיקה של הנחקר – המנהל המייצר רטוריקה של רציונליות – ללוגיקה של הסוציולוג החוקר.

תופעות מעין אלו של החדרת שיטות ניהול התרחשו לא רק בארצות-הברית אלא גם במדינות אירופה: בבריטניה, בצרפת ובגרמניה. אולם – אם נשתמש בהכללה – היה הבדל עקרוני בין ארצות-הברית לאירופה באשר להיסטוריה של מיסוד הרטוריקה הרציונלית בארגונים. לפרויקט הפרופסיונלי באירופה היה הקשר אידיאולוגי פוליטי מובהק. היה ברור לכל המעורבים שהמדינה היא סוכן אקטיבי בתהליך הרציונליזציה ושקיים מאבק מעמדי, וניתנה הצהרה ברורה בדבר הקשר בין פרויקט זה לבין שאלות מעמדיות ואידאולוגיות. בארצות-הברית, לעומת זאת, התפתחה מלכתחילה רטוריקה לא פוליטית, עמדה מתחסרת שהציגה את המומחים כניצבים מעל ומעבר לאינטרסים פוליטיים. הסיבות להבדל זה הן מורכבות ולא כאן המקום לפרטן. אולם הוגים שונים הסכימו על קיומו. למשל, הצרפתי אלכסיס דה-טוקוויל שאל בספרו דמוקרטיה באמריקה – אותו חיבר לאחר מסע ממושך ברחבי ארצות-הברית – "מדוע האמריקנים לא היו להוטים אחרי רעיונות פוליטיים ואידיאולוגיים כלליים כמו הצרפתים?"; או כפי שטען חוקר ומבקר הספרות האמריקני אירווינג האו בספרו פוליטיקה והרומן: "אחת העובדות המדהימות על החיים והספרות באמריקה היא תכיפות הצגתם של נושאים פוליטיים בלבד לא פוליטי" (האו [1957] 1987, 126).

בהקשר הארגוני היה להבדל זה ביטוי מובהק. רעיון הביורוקרטיה למשל התפתח בצורתו המפורשת בארצות-הברית (על-ידי פרדריק טיילור) ובאירופה (על-ידי מקס ובר) כמעט במקביל, והעקרונות שפיתחו שני ההוגים הללו היו דומים להפליא. שניהם גרסו שהביורוקרטיה היא מוסד כלכלי המנהל על-ידי מומחים, המאורגן באופן היררכי, המבוסס על חלוקת עבודה והמתופעל לפי קריטריונים אוניברסליים. דמיון זה הצביע כביכול על האוניברסליות של התופעה ויצר בהיסטוריוגרפיה הארגונית את המגמה המוטעית לראות בטיילור ובובר את האבות המייסדים של הביורוקרטיה. אולם אין להתעלם מן ההבדלים התהומיים הקיימים בין עבודותיהם.

מחקרו של ובר התכוון במקורו להעביר מסר פוליטי, מוסרי וקונפליקטואלי לעוסקים בחקר הארגונים. ובר ראה בביורוקרטיה בראש ובראשונה צורה של שליטה, מוסד המעוגן בקונפליקט פוליטי. כוחה של הביורוקרטיה ריתק את ובר ואפשר לומר שהילך עליו קסמים, ובכל זאת הוא הזדיר את קוראיו מפני השימוש הבלתי-סביר בה והצהיר – בהתאם לעמדתו כלפי ההיסטוריה – שעלולות להיות לה תוצאות בלתי-צפויות. גם טיילור היה מסוננור מכוחה הכל-יכול של

הביורוקרטיה, אך שלא כוובר הוא העביר לעוסקים בחקר ארגונים מסר אי-פוליטי חזק. הוא ראה בביורוקרטיה מטרה בפני עצמה. במקום להזהיר מפני תוצאותיה הבלתי-צפויות, הציע אותה כפתרון לא-יסדר, כתכלית העשייה, כמענה למחלוקות אידיאולוגיות וכתוכנית הנדסית לפתרון מלחמת המעמדות. הרציונליות קיבלה משמעות אינסטרומנטלית. לארגון ולביורוקרטיה – כמו למחרטה או לתנור – היתה בעיניו משמעות וזה בכל הקשר.

ההבדל בין טיילור לבין ובר הוא, אם כן, רדיקלי. טיילור (Taylor [1911] 1947) מסתייע בתבונתו כדי לדעת כיצד יש לעשות את הדברים "נכון", ובר משתמש בתבונתו כדי לראות מה קורה כאשר עושים את הדברים "נכון"; טיילור מדבר בשמם של הפועלים הרציונלים, ובר מבין את שפתם ואת צורת מחשבתם, אבל הוא הולך גם מאחורי גבם. הוא מבחין בין הלוגיקה של החוקר לבין זו של נחקריו, אבחנה שגיימס קולמן וצ'סטר ברנרד אינם עושים.

הסוציולוגיה הארגונית הקאנונית שהתפתחה בארצות-הברית כהמשך ישיר למחשבה הניהולית הפרוגרסיבית, קיבלה כמעט ללא-עוררין את הפרויקט הטקסטואלי שיצר טיילור וממשיכיו, ובכך נפלה עמוק לתוך מלכודת הראיפיקציה. החור השחור של הרציונליות שאב לתוכו את הסוציולוגיה הארגונית והוליד אותה מחדש כמקצוע מולבן, חף מכל אידיאולוגיה. כמו הביורוקרטיה, שלכאורה אין לה תועלת זהות משל עצמה והיא מקבלת את תווית הזיהוי של המשתמשים בה – יהיו אלה סוציאליסטים, פשיסטים, קפיטליסטים, או עובדים סוציאליים המטפלים בקשיש – כך איבדה סוציולוגיה זו את תועלת הזיהוי שלה. היא הפכה לכלי חסר זהות, לגוף טכני הנערך חוש פוליטי ואידיאולוגי. רבים מן "הלוקחות" של הדיסציפלינה הסוציולוגית כמו אנשי ניהול ותקשורת, רשויות שלטון ופוליטיקאים, תופסים את הסוציולוגיה כדיסציפלינה הכפופה למרות של היגיון חיצוני, של "תכנון רציונלי" וכעולם של ידע נטול זהות פוליטית ואידיאולוגית. בכך הפכה הסוציולוגיה הזו לפוליטית ולאידאולוגית בעליל.

4. אפילוג

בביקורת זו על הסוציולוגיה הארגונית השלמנו סיבוב של 360 מעלות וחזרנו לביקורתו של לוקאץ' לגבי הראיפיקציה של התודעה. כיצד יכולה תיאוריית הארגון בסוציולוגיה להינתק מגילוי העריות של השתוותה המוחלטת למושא מחקרה?

דומה, כי התשובה טמונה בסוציולוגיה רפלקסיבית, שדוחה את הראיפיקציה של הרציונליות הרווחת בקרב מומחים. כדי שתופעות ייחשבו למושא של הסבר סוציולוגי מדעי, עליהן להסיר מעליהן את המיידיות הטבעית והקונקרטיות, שבהן הן מתגלות לתודעה היומיומית. במקום לראות ברציונליות את הבסיס האונטולוגי של החברה, יש לנסחה כמערכת תרבותית – תוך התייחסות למקורותיה הקפיטליסטיים, הפטישיסטיים, הביורוקרטיים והמדעיים. עמדה רפלקסיבית כזאת מערערת על ההנחה שרציונליות אינסטרומנטלית היא תכונה אוניברסלית של הטבע ושל החברה. סוג כזה של סוציולוגיה עשוי להועיל במיוחד לאור העובדה שההיסטוריה – כך נראה – עדיין לא אמרה את מלתה האחרונה.

בדצמבר 1995 פרסם הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה מניפסט התומך במאבקם של עובדי הרכבת הצרפתים נגד הרפורמות של ממשלתם. לי נראה הדבר כאילו ניהל בורדייה דיאלוג ישיר, אם כי סוריאליסטי, עם קולמן – ודחה את עמדותיו: "הריני מצהיר כי אני מבין את התנועה העמוקה הזאת... וכי איני מבין את אלה שאינם מבינים אותה (כמו אלה) שגילו בהפתעה את 'הפער שבין ההבנה הרציונלית של העולם' שגולמה (לדעתם) עליידי ז'ופה לבין 'מאווי העמוקים של העם'", כתב בורדייה, והוסיף:

הניגוד בין חזונה ארוך הטווח של ה"אליטה" הנאורה לבין הדחפים קצרי הרואי של העם או של נציגיו, הוא טיפוסי לחשיבה ריאקציונרית בכל הזמנים ובכל המדינות; אלא שהיום הוא לובש צורה חדשה כאצולה, השואבת את האמונה בלגיטימיות שלה עצמה מן התואר האקדמי ומסמכות המדע, במיוחד ממדע הכלכלה. בעיני השליטים החדשים הללו הטוענים לזכות אלוהית, לא רק חשיבה ומודרניות, אלא גם תנועה ושינוי חברתי הם לצד השליטים, השרים,

הפטרוניים או ה"מומחים"; הבורות והפיגור, האינרציה והשמרנות מצדדים בעם, באיגודים המקצועיים ובאינטלקטואלים הביקורתיים. זוהי הוודאות הטכנוקרטית שזופה מביע בכל פעם שהוא מכריז: "אני רוצה שצרפת תהיה מדינה רצינית ומדינה שמחה"... מה שעומד על הפרק כיום הוא ניצחון מחדש של הדמוקרטיה על הטכנוקרטיה; עליה לבטל את עריצותם של ה"מומחים", של הבנק העולמי או של קרן המטבע הבינלאומית, הכופים ללא דיון את החלטות הלוויתן החדש – "שוקי הכספים" – שאינן פתוחות למשא ומתן, אלא רק ניתנות ל"הסבר"... הבעיה היסודית היא חשובה מכדי להשאירה בידי הטכנוקרט, ששחצנותם משתווה לחוסר יעילותם (Libération, 14.12.95, pp. 2-3).

מה בין הדיון הזה ברצינות לבין החיבורים שקובצו יחדיו בגיליון זה של תיאוריה וביקורת? כל המחקרים שנבחרו לגיליון הזה עניינם בחשיפה של דרכי ההשתלטות של הרציונליות כאידיאולוגיה על החברה בת-זמננו. הגיליון עוסק בדומיננטיות של הרציונליות בספירות הציבורית והאישית, ובחירתה עד למחוזות האינטימיים ביותר של הפרט, תוך עיצובם בלוגיקה שהינה אוניברסלית ושרירותית כאחד. המאמרים מדגימים כיצד הופכת הרציונליות לחזות הכל ומופיעה בד בבד עם אי-הרציונליות שלה עצמה, תוך יצירת תחומים אינטלקטואליים נפרדים אשר הקושי לגשר ביניהם הולך וגדל. עם שרירותיות זו, עם "המובן מאליו" היהיר של הרציונליות האינסטרומנטלית כאידיאולוגיה חברתית בא גיליון זה להתמודד.

המאמרים בגיליון מקובצים בארבעה מקבצים. שלושת המאמרים הראשונים (מיכל פרנקל, חנה הרצוג ויהודה שנהב; דוד דה פריס; לב גרינברג) הם מאמרים היסטוריים שעניינם כלכלה פוליטית לאומיות, תיעוש, קפיטליזם ועבודה. המשותף לכולם הוא הדיון בכמה פרדוקסים: כיצד מקדמים תעשיינים או פקידים רטוריקה סוציאליסטית, או כיצד ההסתדרות מקדמת עמדות המנגודות לאינטרס של העובדים. שני מאמרים נוספים (אסתר הרצוג; נתן נ. שניידר ואילן תלמוד) עוסקים בבירוקרטיזציה ובאינסטרומנטליזציה של מנגנוני הרווחה ומדגימים מה קורה למוסר כשהוא הופך לפרקטיקה בכליה של אידיאולוגיה רציונלית בירוקרטית. הפרקים המתורגמים מספרו של זיגמונד באומן ומאמרה המבאר של ארדיאנה קמפ דנים בתפקידה של הבירוקרטיה בשכלול מנגנוני השמדה, תוך שימוש בטכניקות ארגוניות כמו יעילות, היררכיה או חלוקת עבודה – מושגים הלוקחים מתוך התיאוריה הניהולית. גם המאמר של אילן גורזאב עוסק בתפקידה של לוגיקת הרציונליות האינסטרומנטלית בהבניית תפיסתנו את תאונות הדרכים. הנושא של המקבץ האחרון (דניאל ברטלאו; ננסי פולברג; ניצה ברקוביץ) הוא סטטיסטיקה. שלושת הטקסטים מסבירים כיצד מובנית המציאות הכלכלית על-פי הסטטיסטיקה ומתארים את המניפולציה של הבניה זו על מצבן של קבוצות מיעוט.

עד כאן מה יש בגיליון. אולם עלי לומר גם מלים אחדות על מה שאין בגיליון. כתב-העת תיאוריה וביקורת מנסה לחשוף את האופנים שבהם מיוצגת המציאות ואת פעולתם של המנגנונים השונים העוסקים בייצוג, בשכפול ובעיצוב של יחסי הכוח בחברה. משום כך יש לשקף את דרכי פעולתם של המנגנונים האלה על קבוצות מדוכאות בחברה הישראלית. ייצוגם של מנגנוני הדיכוי של יהודים-מזרחים (מה שהמסד האשכנזי באקדמיה ומחוצה לה קרא ביהירות "עדות המזרח") ושל פלסטינים (בין אם בתחומי הקו הירוק או מחוצה לו) לא בא לידי ביטוי בגיליון הנוכחי. למשל, מן הראוי היה לכלול בגיליון מאמר שיתאר כיצד דיכאה התעשייה העברית ערבים ויהודים מזרחים; מחקר החושף את המבנה הארגוני של מנגנונים שפעלו למען קליטת ההגירה לישראל בשנות החמישים; חיבור הבוחן כיצד נוהל ואורגן הממשל הצבאי לפני ביטולו ואיך פעל אחר-כך; דיון על טכניקות ניהול ועל "הבטחת המצוינות" של שלטון הכיבוש הישראלי; מאמר המתמקד באינטרס של הקפיטליסטים היהודים והערבים בתהליך השלום כמנגנון להתעשרות ולניצול של כוח עבודה זול. כל אלה – ככל שהם מרתקים – לא יצאו אל הפועל מסיבות רבות, אשר אינן בלתי-תלויות במנגנוני הדיכוי עצמם. אני מצטער על כשלוני – במידת מה זהו הכישלון של כולנו – לקבץ, ויותר מזה – ליצור, מאמרים כאלה אשר היו מגבשים גיליון צדק יותר, חושף יותר ונאמן פחות למנגנוני הדיכוי האידיאולוגיים, התרבותיים והפוליטיים.

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

האו, אירווינג, [1957] 1987. פוליטיקה והרומן, כתר, ירושלים.
 מרקוזה, הרברט, 1951. שיטת הגל, תרגום י. מן, ספריית פועלים, מרחביה.
 שנהב, יהודה, 1995. מכונת הארגון: חקירה ביקורתית ביסודות תורת הניהול, שוקן, תל-אביב.

- Arendt, Hannah, 1958. *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
 Bourdieu, Pierre, 1995. "Je suis ici pour dire notre soutien", *Libération*. Décembre.
 Coleman, James, 1993. "Rational Reconstruction of Society," *American Sociological Review* 58: 1-15.
 Douglas, Mary, 1992. *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. London and New York: Routledge.
 Habermas, Jürgen, 1973. *Knowledge and Human Interests*. Boston, Mass.: Beacon Press.
 Lukacs, George, [1923] 1971. *History and Class Consciousness*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
 Schluchter, Wolfgang, 1981. *The Rise of Western Rationalism: Max Weber's Developmental History*. Berkeley: The University of California Press.
 Taylor, W. Frederick, [1911] 1947. *The Principles of Scientific Management*. New York: Harper.
 Weber, Max, [1921] 1968. *Economy and Society*, vol. 1. eds. Guenther Roth and Claus Wittich. New York: Bedminister Press.
 —, 1949. *On the Methodology of the Social Sciences*. Glencoe: The Free Press.
 —, 1958, "The Social Psychology of the World Religions," in *From Max Weber*, ed. and trans. H.H. Gerth, and W.C. Mills. New York: Oxford University Press, pp. 267-301.
 Wilson, M. Arthur, 1957. *Diderot: The Testing Years*. New York: Oxford University Press.